

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н. КАРАЗІНА

(повне найменування вищого навчального закладу)

ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

(назва факультету)

Кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора Й.Г. Шада

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота

другий (магістерський) рівень вищої освіти

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

Тема: «МОРАЛЬНА АВТОНОМІЯ СУБ'ЄКТА В УМОВАХ
ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ФІЛОСОФІЇ
ІММАНУЇЛА КАНТА»

Виконав: студент VI курсу

група ОФМ-61

Спеціальність: 033 Філософія

(шифр, назва спеціальності)

Освітня програма: Філософія

Маліченко Є. І.

Керівник Ільїн І. В.

Рецензент Карпіцький М. М.

Підсумкова оцінка: за національною
шкалою:

кількість балів: _____

Підпис керівника _____

Кваліфікаційну роботу захищено на засіданні Екзаменаційної комісії

Протокол № _____ від « _____ » грудня 2024 р.

Голова Екзаменаційної комісії _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Харків – 2024 рік

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній роботі досліджується концепція моральної автономії суб'єкта в умовах політичного конфлікту через призму філософії Іммануїла Канта. Основна увага в роботі приділяється аналізу механізмів взаємодії політичного простору та моральної автономії суб'єкта.

Метою роботи є виявлення та аналіз способів збереження суб'єктом власної моральної автономії в умовах політичного конфлікту, беручи за основу кантівську етику.

Для досягнення поставленої мети було виконано наступні **завдання**: 1) визначити та дослідити концептуальні основи моральної автономії в етиці Іммануїла Канта; 2) Проаналізувати вплив політичних конфліктів на морального суб'єкта та його автономію; 3) Дослідити способи та механізми подолання наслідків тиску на моральну автономію суб'єкта.

Об'єктом дослідження є моральна автономія в умовах політичного конфлікту. **Предметом** – політичний конфлікт, як середовище, в якому формується етичний вибір. В роботі використано наступні **методи**: герменевтичний, діалектичний, метод проблематизації та метод порівняння. *Результати дослідження*: ствердження моральної автономії суб'єкта, як ключового фактору протистояння гетерономним впливам політичного конфлікту; виявлення як обмежувального, так і стимулюючого аспектів впливу політичного конфлікту на механізми моральної рефлексії; виявлення характеру прояву колективної моральної автономії та принципів її зародження.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів (що містять 9 підрозділів загалом), висновків, та списку використаних джерел.

Ключові слова: автономія, моральна автономія, конфлікт, політичний конфлікт, суб'єкт, моральний суб'єкт.

ABSTRACT

The qualification paper explores the concept of moral autonomy of the subject in the context of political conflict through the prism of Immanuel Kant's philosophy. The paper focuses on the analysis of the mechanisms of interaction between political space and moral autonomy of the subject.

The purpose of the study is to identify and analyze the ways in which a subject can preserve its own moral autonomy in the context of political conflict, based on Kantian ethics.

To achieve this purpose, the following **tasks** were performed: 1) to define and study the conceptual foundations of moral autonomy in the ethics of Immanuel Kant; 2) to analyze the impact of political conflicts on the moral subject and its autonomy; 3) to explore the ways and mechanisms of overcoming the consequences of pressure on the moral autonomy of the agent.

The object of the study is moral autonomy in the context of political conflict. **The subject** is political conflict as an environment in which ethical choices are formed. The following **methods** were used in the study: hermeneutical, dialectical, problematization and comparison methods.

Results of the study: affirmation of the moral autonomy of the subject as a key factor in resisting the heteronormative influences of political conflict; identification of both limiting and stimulating aspects of the influence of political conflict on the mechanisms of moral reflection; identification of the nature of the manifestation of collective moral autonomy and the principles of its origin.

Structure of the paper: the paper consists of an introduction, three chapters (containing 9 subsections in total), conclusions, and a list of references.

Keywords: autonomy, moral autonomy, conflict, political conflict, subject, moral subject.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДГРУНТЯ МОРАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ.....	8
1.1. Концепт моральної автономії в кантівській теорії. Критика «гетерономних» впливів зовнішнього на суб'єкта.....	8
1.2. Етична складова політичного конфлікту. Протистояння закону і морального обов'язку.....	13
Висновки розділу.....	16
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ НА МОРАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТА.....	18
2.1 Механізми впливу політичного конфлікту на моральну рефлексію суб'єкта.....	18
2.2 Моральна автономія суб'єкта як основа вибору в умовах політичного конфлікту.....	23
Висновки до розділу.....	26
РОЗДІЛ 3. МОРАЛЬНА АВТОНОМІЯ СУБ'ЄКТА ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ.....	29
3.1 Колективна моральна автономія. «Царство цілей» як центральна ідея колективної автономії і мета політичних трансформацій.....	29
3.2 Потенціал моральної автономії у вирішення політичних конфліктів....	32
Висновки розділу.....	37
ВИСНОВКИ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	44
ДОДАТКИ.....	48

ВСТУП

Політичний конфлікт в сучасності є одним із ключових викликів для стабільності суспільства, правового порядку та морально-етичного самовизначення людини. Соціальні протистояння, регіональні конфлікти, геополітичні кризи, тощо – всі ітерації політичного конфлікту ставлять морального суб'єкта перед вибором між особистими морально-етичними принципами регулювання власного життя, та зовнішнім політичним впливом, які завжди намагаються створити певну лінію поведінки для морального суб'єкта.

В умовах політичного конфлікту актуалізується питання про здатність суб'єкта зберігати власну моральну автономію, діяти згідно власному морально-етичному компасу та переконанням, а не підкорюватися тиску політичного простору. У цьому контексті дослідження дуже ваговою та важливою для нас постає філософія Іммануїла Канта, який актуалізує автономію як фундаментальний принцип морально-етичного буття людини. Етичний ідеал моральної автономії Канта набуває особливого характеру під призмою розгляду його через проблематику політичного конфлікту.

Обґрунтування теми дослідження

Актуальність даного дослідження зумовлена багатьма аспектами. Актуалізація теми вивчення моральної автономії людини в просторі політичного конфлікту посилюється багатьма факторами, такими як глобалізація політичних процесів, з якої проростає і глобалізація політичних конфліктів, посилення впливу ЗМІ та інформаційних технологій на політичний простір та трансформація політичних процесів, яка характерна цим змінам.

В цих умовах моральний суб'єкт сильно підвержений до втрати здатності до самостійного мислення та судження. Можна сказати, що в таких умовах моральний суб'єкта стикається з певним явищем моральної гетерономії – протилежним до моральної автономії феноменом, який характеризується втратою суб'єктом можливості до користування власним розумом.

Власне, на цьому підґрунті вивчення моральної автономії в просторі політичного конфлікту і способів протистояння тиску з боку політичного стає актуальним завданням для філософів.

Важливим аспектом дослідження є і те, що сучасні політичні конфлікти, будь то соціальні кризи, демонстрації, революції, збройні протистояння, тощо, впливають на морального суб'єкта не тільки з позицій морального «знаходження себе» в просторі конфлікту, але й з боку побудови етичних соціальних відносин. Доказом цього можуть слугувати, до прикладу, громадянські протести та демонстрації, які в своїй основі спричинені моральною невдоволеністю суспільства, яка спричинена моральною реакцією на порушення громадянських прав та загальних етичних цінностей, притаманних конкретному суспільству.

Тим не менш, варто звернути увагу на те, що політичні конфлікти часто виникають в умовах тоталітарних режимів або в момент наростання політичної радикалізації. В таких випадках можна казати про деградацію моральної автономії суб'єкта, а, як наслідок, деградацію моральної автономії суспільства.

Власне, в цих рамках дослідження ми пропонуємо звернутися до філософії Іммануїла Канта, який пропонує підхід до розуміння моральної автономії суб'єкта через втілення категоричного імперативу. Автономію Кант визначає як здатність суб'єкта до самостійного морального врегулювання, не залежне від зовнішніх проявів та впливів. Таке визначення особливо вагоме в розрізі дослідження політичного конфлікту, адже в ньому індивід стикається з зовнішнім опором в безлічі його проявах – риторика владних структур, ідеологій, ЗМІ, колективні інтереси суспільства, тощо.

Власне, на цьому фундаменті і варто зауважити про важливість дослідження теми моральної автономії суб'єкта в умовах політичного конфлікту. Сучасність тисне на морального суб'єкта багатьма чинниками та викликами – екологічні кризи, техногенні чинники, переосмисленням базових понять свободи, тощо.

Враховуючи те, що в нинішніх реаліях дуже важко від'єднати від політичного будь-який з вищенаведених факторів, проблема вимагає філософської рефлексії щодо того, чи можливо зберегти здатність суб'єкта до морального самовизначення.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз моральної автономії в умовах політичного конфлікту, беручи за основу кантівську етику.

Мета передбачає виконання таких завдань:

1. Визначення концептуальних основ моральної автономії суб'єкта в етиці Іммануїла Канта.
2. Аналіз впливу політичних конфліктів на суб'єкта.
3. Дослідження способів подолання наслідків тиску на моральну автономію суб'єкта з боку політичного.

Об'єктом дослідження є моральна автономія суб'єкта в умовах політичного конфлікту.

Предметом дослідження є політичний конфлікт.

Методи дослідження. В роботі використовуються наступні методи:

1. Герменевтичний метод.
2. Метод порівняння.
3. Діалектичний метод.
4. Метод проблематизації.

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДГРУНТЯ МОРАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ.

Даний розділ присвячений дослідженню теоретичного обґрунтування поняття моральної автономії Іммануїла Канта. Беручи до уваги те, що термінологія є одним з найважливіших фундаментальних аспектів дослідження, варто приділити пильну увагу тому, як саме Кант характеризує моральну автономію суб'єкта, її джерела та фактори прояву, а також значущість та формування її впливу на політичну поведінку суб'єкта.

1.1 Концепт моральної автономії в кантівській теорії. Критика «гетерономних» впливів зовнішнього на суб'єкта.

Концепт моральної автономії в кантівській теорії.

Як стверджує дослідниця Індер Сінг Марва – універсальність, автономія, гідність і рівність є наріжними каменями кантівської концепції моральної особистості. [13, с. 23]

Це твердження дуже чітко описує концепцію моральної автономії індивіда у Канта. Головною інтенцією Канта в ствердженні індивідуальної моральної автономії є прагнення до досягнення універсальної інклюзивності, яка виражена, на думку Канта, в обов'язковій та непохитній повазі до кожної людини, і рівності, яка виражена в ствердженні спільної гідності та чесноти. Фактично, автономія за Кантом є основоположним принципом людської гідності та навіть більше – принципом, що визначає усю людську природу. Дуже цікава з боку Канта думка, адже цікаво те, яким саме чином автономія може визначати природу людини. Тим не менш, відповідь на це у Канта є – розум та свідомість. Саме розум робить автономію можливою. Бути автономним, за Кантом, - це бути самозаконодавчим агентом, а, отже і бути самоціллю для самого себе.

Як пише Річард Дін про розум в кантівській філософії: «...розум - це чиста самодіяльність, яка робить розумних істот принципово активними, а не

пасивними. У його теоретичній філософії розум - це здатність, яка спонтанно і вільно надає правила для організації «інтуїції» сенсу, які ми пасивно отримуємо. У його (Канта) практичній філософії розум вільно і спонтанно пропонує моральні принципи, які представляють справді самодостатні причини для дії, незалежні від впливу схильностей» [36, с. 3]

Таким чином, в основі моральної філософії Канта лежить концепція розуму, чия сфера дії в практичних справах виходить далеко за межі юмівського «раба пристрастей». Більше того, саме наявність цього самоврядного розуму в кожній людині, на думку Канта, є вирішальною підставою для того, щоб розглядати кожну людину як таку, що має рівну цінність і заслуговує на рівну повагу.

Повертаючись до ролі категоричного імперативу в цьому, варто ствердити, що він виступає тут як етичний орієнтир та регулятор моральної поведінки, який фактично і задає кантівській етиці аспекти універсальності та рівності. Відомий принцип категоричного імперативу звучить так – «Дій так, щоб максима твоєї волі стала універсальним законом»

В роботі «Основи метафізики моральності» Кант модернізує його і за допомогою принципу автономії виводить третє формулювання морального закону: «Принцип автономії надає нам третій спосіб формулювання морального закону: ми повинні діяти так, щоб ми могли мислити про себе як про законодавців універсальних законів через наші власні максими. Коли ми слідуємо цьому принципу, ми уявляємо себе громадянами-законодавцями в царстві цілей» [24, с. XXV]

Таким чином перед нами постає проблематика універсального закону, яка актуалізує принцип моральної автономності як здатності індивіда діяти згідно власного розуму, без залежності від зовнішніх обставин або бажань інших, адже фактичним законодавцем для суб'єкта в першу чергу є він сам. Цікавим коментарем в цьому сенсі може стати думка Л. Бека, який стверджує, що сутність «коперніканського перевороту» в етиці полягає в тому, що це «доктрина автономії моралі, коли людина сама собі приписує закон» [18, с 24] Також варто

зауважити, що не будь-який формалізований принцип, що може називатися законом, обов'язково є тим, що посягає на свободу суб'єкта.

Доречно буде привести наступну думку дослідника Ендрю Ріса: «Ми схильні вважати, що правила обмежують вільну діяльність, але існують також правила, які уможливають осмислену і творчу діяльність. Увага до різних функцій, які виконують правила, зокрема до їхньої конститутивної ролі, є ще одним ключовим елементом у розв'язанні конфлікту між автономією та управлінням за правилами» [16, с. 176]

У описі третього формулювання категоричного імперативу також можна зустріти те, що Кант називає «Царством цілей». Як стверджується в «Основах метафізики моральності» - царство цілей можна уявити як певний різновид демократичної республіки, «систематичне об'єднання загальних законів», які громадяни встановлюють самі; або ж, як певну систему всіх «добрих цінностей», що відповідають морально-етичним нормам.

Як пише сам Кант – «Під королівством я розумію систематичне об'єднання різних розумних істот за допомогою спільних законів. Оскільки закони визначають цілі з точки зору їх універсальної дійсності, то якщо ми абстрагуємося від особистих відмінностей розумних істот, а також від усього змісту їх приватних цілей, то зможемо уявити собі цілі всіх цілей у систематичному зв'язку... тобто царство цілей, яке можливе відповідно до вищенаведених принципів» [24, с. 41]

Тобто, кантівське «царство цілей» може бути інтерпретоване, як певний аналог демократичної республіки. [24, с. XXV]

Але все ще залишається питання того, що є моральність сама по собі для Канта, адже з визначення «царства цілей» можна хибно уявити, що Кант сприймає моральність як сукупність певних соціальних цінностей. Це не так. Як пише дослідник Хейнер Білфілдт, моральність за Кантом не є інтегрованою частиною людини, не може бути знайдена в теологічних структурах людської природи, і взагалі не може бути приписана будь-якому із способів пізнання людини; те, що ми можемо ствердити, досліджуючи кантіанську філософію

моралі – це те, що при будь-якій спробі об'єктивації та знаходження генези моральності – вона зникає. [22, с. 531]

Таким чином, згідно з Кантом, моральність, як явище, не може бути об'єктивована, а її генеза не може бути знайдена та утримана в рамках людського розуміння, а тому – має трансцендентальну основу. Але, тим не менш, все ще є певним інструментом на шляху до досягнення щастя. Як пише дослідник Алексіос Арванітіс: «Однак не всі зовнішньо вмотивовані вчинки, які, на перший погляд, відповідають моральним нормам, будуть вважатися моральними. Згідно з Кантом, вони повинні бути автономними. Тому, згідно з кантівським поглядом на етику, слід також досліджувати природу причин морального вчинку» [17, с. 10]

Важливим, хоч і дещо очевидним, аспектом кантівської ідеї автономії є її суто антропологічний вимір. Це виступає дуже важливим чинником в розгляді автономії через призму політичного конфлікту та політичного загалом.

Звертаючи увагу на тенденції об'єктивації людського в політичних процесах, перетворенні людини в символічний ресурс для політичних дій,

антропологічний фактор ідеї моральної автономії суб'єкта стає вагомим, адже саме набуття моральної автономії дозволить суб'єкту не бути об'єктивованим, а залишатися активним учасником політичного процесу, зберігаючи власний розум і цінність.

Критика «гетерономних» впливів зовнішнього на суб'єкта.

Як пише сам Кант в «Основах метафізики моральності»: «... я буду називати цей основний принцип (керування власним розумом в морально-етичному відношенні) принципом автономії волі, на відміну від будь-якої іншої, яку я, відповідно, вважаю гетерономією» [24, с. 41]

Тобто, гетерономія виступає як антипод автономії в кантівській теорії. Його можна визначити як стан пригніченої волі та розуму суб'єкта, завдяки якому він (суб'єкт) піддається впливам та контролю ззовні. Кант розглядає гетерономію як стан, який вступає в пряму конфронтацію з моральністю

суб'єкта. Тобто, таким чином можна вважати, що гетерономний суб'єкт в теорії Канта взагалі облишений моральністю, не має її. Гетерономний суб'єкт не є вільним і обумовлений лише зовнішніми факторами, які визначають дії суб'єкта.

Звертаючись до джерел виникнення гетерономії, в «Критиці практичного розуму» Кант наводить декілька можливих причин появи цього феномену. Серед основних він виділяє три – гедоністичний підхід до морального регулювання, теологічне виправдання, а також утилітарний підхід щодо моральності.

Як пише сам філософ, критикуючи емпіричний підхід щодо врегулювання морального закону: «Тепер цей об'єкт насолоди, який повинен був дати нам найвище поняття добра, вони (філософи-емпірики) хотіли утвердити в щасті, в досконалості, в моральному почутті або в Волі Божій. Таким чином, у кожному випадку їхньою основою була гетерономія. І, звичайно, не дивно, що вони зіткнулися з емпіричними умовами для становлення свого морального закону» [35, с. 85, 12.4]

Аналізуючи джерела гетерономії, Кант стверджує, що будь-який нав'язаний ззовні моральний закон втрачає свою етичну силу, адже він вимагає від суб'єкта підкорення без його раціональної перевірки. Таким чином, можна стверджувати, що Кант через ствердження спростування гетерономії виводить чіткий секуляризований раціональний базис моральності як такої.

Як стверджує дослідниця Сабріна Рамет: «Кант довів свій аргумент до логічного завершення, не просто звільнивши моральний закон від будь-якого зв'язку з Божою волею, але й наполіг на тому, що його звернення до раціональності як основи морального закону «краще, ніж теологічна концепція, яка виводить моральність з божественної та досконалої волі»» [33, с. 188]

Цим можна ствердити, що основоположним чинником для морально-етичного розвитку суб'єкта є позбавлення від гетерономії та перехід до моральної автономії. Це дуже схоже на відоме кантівське «Sapere Aude!» - «Май

мужність користуватися власним розумом!», що стало певним девізом епохи Просвітництва.

Таким чином, в морально-етичному контексті, автономія виступає як чинник та навіть практичний інструмент, що дозволяє суб'єкту приймати раціональні етичні рішення в умовах політичного конфлікту.

В контексті політичного конфлікту, принцип гетерономії екстраполюється на середовище, в якому відбувається конфлікт, а джерела гетерономії приймають роль політичних акторів, ідеологій, політичних доктрин або структур, які вимагають від суб'єкта підпорядкування, а не раціоналізації, надаючи суб'єкту моральний закон, якого він може притримуватися.

1.2 Етична складова політичного конфлікту. Протистояння закону і морального обов'язку.

Переходячи від теорії до політичної практики в розгляді проблематики моральної автономії суб'єкта, перше, що потрібно визначити – це поняття політичного конфлікту.

Охопити межі політичного конфлікту в сучасності доволі важко. Глобалізаційні тенденції, які охоплюють всі сфери життя, здається, впливають на політику більше, ніж на будь-яку іншу сферу. Багато дослідників звертається до сутності політичного конфлікту. До прикладу, можна розглянути розуміння конфлікту Р. Дарендорфа – політичний конфлікт, як боротьба соціальних груп за владу. Як зазначає сам Дарендорф: «Інакшими словами, політичний конфлікт це завжди ситуаційний конфлікт між тими, хто в певний час полишений влади, та тими, хто «знаходиться у владі»» [32, с. 307] Хоч характер політичного конфлікту може змінюватися, значення та роль конфліктів в суспільно-політичному середовищі є виправданим та вагомим. якщо ми звертаємося до сучасного демократичного політичного середовища, конфлікт постає перед нами не тільки як інтегральний аспект політичного процесу, а ще й як нормований фактор здійснення політики. Звертаючись до Дарендорфа, можна стверджувати, що, завдяки демократичному управлінню, конфлікт фактично є

регламентованою формою проведення «чистої» політики. Більш того, Дарендорф стверджує, що політичний конфлікт є основоположним чинником розвитку політичного середовища та запорукою здорового стану політичного життя в демократичних країнах. Завдяки регламентуванню конфлікту та створенню лібералізованого середовища, яке буде займатися безпечним втіленням в життя конфліктних ситуацій (суди, адміністрації, будь-які демократичні інституції), нині можна сказати, що сучасної політики не існує без явища конфлікту.

«Фактично, інститути демократичної держави дуже близько відображають модель ефективного врегулювання конфліктів: конфліктуючі сторони та інтереси є інституційно визнаними, парламентські органи створюють умови для регулярного примирення між сторонами» [32, с. 308]

Тим не менш, варто зауважити, що ці думки Дарендорфа насамперед стосуються конфлікту владних груп, без залучення громадян до них. Конфліктні ситуації, такі як демонстрації, військові протистояння, громадянські протести, мітинги проти влади або її певних рішень, революції, тощо, не вкладаються в рамки регламентованого політичного конфлікту. Явище політичного конфлікту не є лише соціально-економічним або внутрішньо регламентованим. Політичний конфлікт може поставати і як етична проблема, яка може викликати протистояння між законом, як зовнішнім політичним чинником, та моральністю, як внутрішнім регуляторним механізмом суб'єкта. Закон, як зовнішній політичний чинник, при такому розгляді постає як гетерономний.

Політичний конфлікт, будучи складним та комплексним процесом, в якому часто взаємодіють моральні переконання певних груп населення або індивідів з інституційними нормами, часто породжує ситуації морального вибору, які зводяться до моральних актів, що є етично виправданими для морального суб'єкта та відповідають категоричному імперативу; та акти, які суперечать моральним переконанням суб'єкта та вимагають підкорення нормативному чиннику, а тому не відповідають категоричному імперативу та вважаються гетерономними.

Як пише Ганс Келсен: «У тому, що політична чи соціальна теорія та етика найтісніше пов'язані між собою, немає нічого дивного. Адже, по суті, вони є невіддільними одна від одної, причому одна з них є лише складовою частиною іншої» [21, с. 96]

Цю думку підтримує і Кант, як пише Сабріна Рамет, стверджуючи, що Кант бачив те, що політична теорія має натуральні та органічні зв'язки з моральною філософією та те, що будь-які політичні нормативні процеси побудовані саме на моральних теоріях [33, с. 195]

В своїй етичній теорії Кант пропонує універсалізований підхід до вирішення етичних дилем в рамках політичного конфлікту. В есе «До вічного миру» Кант звертається до теми політичного конфлікту, стверджуючи, що він не може бути виправданим, якщо він порушує моральні засади будь-якої із сторін. Конфлікт, що був породжений з несправедливості Кант вважає не лише небезпечним для сторін конфлікту, а й таким, який загрожує соціальнополітичному порядку загалом. На цих роздумах Кант виводить свою ідею правової держави, головним аспектом регулювання конфліктів в якій повинен бути категоричний імператив. [25, с. 5]

Повертаючись до теми етичної складової політичних конфліктів, можна привести класичний приклад етичної дилеми в ситуації політичного конфлікту - непокора до закону з боку індивіда, який вважає несправедливим той чи інший чинник, який призвів до початку конфлікту. Розглядаючи схожий сценарій політичного конфлікту з кантіанської перспективи, можна сказати, що непокора закону з боку морального суб'єкта може бути виправдана в тому випадку, якщо вона базується на принципах категоричного імперативу – тобто, на принципах, які можуть стать універсальним законом.

В даному випадку, такі приклади можна теоретизувати як протестні рухи, демонстрації, мітинги, тощо, що спрямовані на боротьбу за права людини у випадку, коли вони є порушеними. В такому випадку можна це інтерпретувати як те, що моральна автономія суб'єкта виступає в опозиції до нормативного

зовнішнього закону, але спрямована на боротьбу за цінності, що стверджують універсальний закон, не підкорюючись примусу з боку гетерономних факторів.

Продовжуючи теоретизувати на основі кантіанської філософії, розв'язання політично-етичної дилеми можна уявити у примиренні морального та політичного закону через їх співпорядкування. Тобто, у ситуації, коли моральний закон є основоположним фактором для морального суб'єкта, навіть у ситуаціях конфлікту, політичне поле має бути суб'єкто-орієнтованим та забезпечувати підтримку автономії своїх громадян. Така ідея законодавства, яке буде обмежувати свободу, але не суперечити категоричному імперативу, звісно, не може бути реалізована на практиці, особливо в сучасному політичному контексті.

Тим не менш, варто звернути увагу на те, що моральна автономія дійсно може бути ефективним чинником у супротиві несправедливості з боку політичного. Таким чином можна ствердити дійсну практичну цінність моральної автономії суб'єкта в ситуаціях політичних конфліктів. Серед прикладів можна згадати широко відомі історичні рухи ненасильницького опору – таких як рух Мартіна Лютера Кінга проти расизму в 1960-х роках в США, або рух Магатами Ганді за незалежність Індії.

Висновки розділу

В даному розділі було досліджено та проаналізовано філософські основи концепту моральної автономії суб'єкта з призми філософії Канта.

Моральна автономія суб'єкта за Кантом є основоположним принципом, що визначає моральну та розумову природу людини. Розум та свідомість є основними факторами, які стверджують моральну автономію та роблять її можливою.

Наявність моральної автономії у суб'єкта – це фактична декларація самобутності та самозаконності, а наявність самоврядного розуму, за Кантом, вже можна розглядати як вирішальну підставу для розгляду людини як такої, що заслуговує на повагу та рівність, в тому числі з позицій політичного простору.

Сам концепт моральної автономії суб'єкта Кант формулює багато в чому спираючись на категоричний імператив, який в цьому випадку стверджується як етичний орієнтир та регулятор моральної поведінки. Важливим моментом дослідження є й те, що моральність загалом, згідно Канта, не може бути об'єктивована і має трансцендентальну основу свого походження.

Також важливим опорним пунктом дослідження моральної автономії є поняття гетерономії – протилежності моральної автономії суб'єкта, яка характеризується як певний стан, який вступає в конфронтацію з моральною автономією суб'єкта і підвергає його впливу зовнішніх факторів, тим самим лишаючи суб'єкта можливості до раціоналізації та користування власним розумом.

Серед основних підстав виникнення гетерономії, Кант виділяє три основних – гедоністичну мораль, утилітарну мораль та теологічне виправдання морального регулювання.

В даному розділі також була досліджена етична складова політичного конфлікту. Визначивши поняття політичного конфлікту як певної боротьби політичних інтересів, або соціальних груп за владу, було досліджено те, що характер політичного конфлікту є мінливим та перебуває у стані постійних метаморфоз, було стверджено, що значення та роль політичних конфліктів в соціальному середовищі є виправданим та вагомим. Але, тим не менш, політичний конфлікт все ще може нести загрозу моральному суб'єкту. Політичний конфлікт, будучи складним процесом, доволі часто взаємодіє з моральними переконаннями політичних суб'єктів, породжує ситуації морального вибору, згуртається до маніпуляцій та різних методів тиску на суб'єкта.

Також була досліджена сутність кантівського категоричного імперативу в просторі політичного конфлікту, ідея законодавства та особистого законодавства, що суб'єкт встановлює собі сам.

РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ НА МОРАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТА.

2.1 Механізми впливу політичного конфлікту на моральну рефлексію суб'єкта.

Політичний конфлікт як явище створює постійно змінний динамічний простір, який не може не впливати на здатність до моральної рефлексії суб'єкта, що може викликати трансформації моральної свідомості суб'єкта, залежно від контексту політичного впливу. Політичний конфлікт стає полем, в якому здатність до моральної рефлексії суб'єкта постійно підвергається випробуванням зі сторони зовнішніх гетерономних факторів. Вплив зовнішніх політичних чинників на суб'єкта може змінювати розуміння конфлікту та здатність до етичного судження. Беручи до уваги те, що сучасний політичний простір є ареною протистояння різних політичних сил, кожна з яких бореться за власний авторитет та укріплення влади, важливо розуміти те, що способи боротьби за цю владу можуть бути різні. До прикладу, політичні обіцянки та популізм.

Як пишуть з цього приводу дослідники Мирослав Дуриндець та Богдан Драп'ятий: «Часто політичної ваги популістам надають засоби масової інформації, адже продукований популістами контент є легким для сприйняття, і часто глобальні проблеми пропонується вирішити простими рішеннями, а цей підхід зумовлює симпатію мас. Пізніше проводяться соціологічні дослідження, які посилюють підтримку популістичних сил» [3, с. 127] Популізм як явище доволі важко охарактеризувати, оскільки неоднорідність як самої концепції, так і її характеру в різних політичних ситуаціях та полях важко вивести в певну стандартизовану норму. Як пише дослідниця Світлана Щербак, ситуація щодо розуміння популізму ускладнюється тим, що сам термін «популізм» широко використовується ЗМІ для стигматизації та делегітимізації заклик до «народу» проти «еліт», характеризуючи такий заклик як небезпечний та маніпулятивний. Також важливо відмітити те, що інтерпретація популізму сильно варіюється залежно від того, хто аналізує цей феномен. [9, с. 74]

Тим не менш, повертаючись до теми моральної автономії, варто приймати до уваги те, що популізм, як широке явище, спрямоване на отримання уваги та заохочення політичних мас через критику інших політичних сил, може сильно впливати і на моральну автономію суб'єкта. Цю думку можна підкріпити словами Жана-Вернера Мюллера: «Популізм... — це особливе моралістичне уявлення політики, спосіб сприйняття політичної дійсності, що протиставляє морально чистий і цілковито єдиний... народ елітам, котрих вважають корумпованими або якимось іншим чином морально неповноцінними» [27, с. 19]

Популізм часто оперує емотивною лексикою та риторикою, спрямованою не дестабілізацію моральних норм та устоїв суб'єкта через емоційний тиск на його відчуття провини або жалю, до прикладу, чи навіть апелює до «невірного» морального самовизначення великих мас людей через маніпулятивні технології та викривлення фактів. Певним чином це можна назвати викривленим «моральним виправданням», про яке пише Габермас.

[29, с. 3] Це, в свою чергу, може посіяти зерно соціально-політичного конфлікту між певними групами населення, встановлюючи між ними протиріччя, яких раніше не було. Політичні актори мають тенденцію часто регулювати свою діяльність не через ствердження цілей своєї політики, а через декларування незгоди зі сторонньою політичною силою, з якою ведеться протистояння, тим самим об'єднуючи групи населення з певними цінностями для протистояння іншому політичному актору.

Цікавою на цей предмет видається думка Акселя Хоннета: «Емпірично, чи стане когнітивний потенціал, успадкований у почутті болю чи сорому, морально-політичним переконанням, залежить насамперед від того, як сконструйоване культурно-політичне середовище постраждалого суб'єкта: лише за наявності засобів артикуляції суспільного руху досвід неповаги може стати джерелом мотивації для актів політичного спротиву» [23, с. 139]

Політичний конфлікт часто породжує гетерономність в суспільстві, що прямим чином ставить під загрозу морального суб'єкта. Слідуючи думці Канта,

можна теоретизувати, що такі чинники як політична пропаганда, популізм та насадження ідеології транслиують моральні засади, які можуть посягати на моральну автономію суб'єкта.

В роботі «Після чесноти: дослідження з теорії моралі» А. Макінтайр висловлює наступну думку: «Концепція прав була створена для служіння одним цілям як частина соціального винаходу автономного морального агента; концепція корисності була розроблена для зовсім інших цілей» [31, с. 264]

Важко не погодитися з цим, особливо підходячи до цього питання з кантівської точки зору. Винаходження концепції прав людини вкладається в цілі категоричного імперативу, які переносяться від морального суб'єкта на соціальну площину. Тим не менш, постає питання про те, чи можемо ми стверджувати, що в сучасному політичному світі концепція прав все ще тримається за те, для чого вона була створена. Співставляючи це з, наприклад, політичним популізмом або «тихим» насадженням ідеологій в сучасності, можна сміливо сказати, що слова Макінтайра нині не виправдовуються сповна.

Політичний конфлікт спрямований на зміну ідентичності морального суб'єкта, змушуючи його переглядати власні цінності та уникати рефлексії щодо них. Таким чином можна теоретизувати, що моральна рефлексія стає певним інструментом політичного контролю, адже в умовах політичного конфлікту моральний суб'єкт, на якого чиниться опір з боку гетерономних чинників, підвержений тому, щоб погодитися з нормами, які ці чинники пропонують.

Висловлюючись термінологією Ганни Арендт, можна сказати, що політичний конфлікт створює певний публічний простір, в якому моральний суб'єкт переводить свою рефлексію з суто внутрішньої моральної інтенції на політичну дію, тим самим лишаючись автономії.

Певним чином це можна назвати «кризою ідентичності», як це робить Чарльз Тейлор: ««криза ідентичності», гостроа форма дезорієнтації, яку люди часто виражають як незнання того, хто вони є, але яку також можна розглядати як радикальну невпевненість у тому, де вони перебувають» [34, с. 27]

Продовжуючи розмову про механізми впливу на моральну автономію суб'єкта, варто згадати і про феномен насильства. «НАСИЛЬСТВО - застосування сили або загроза її застосування. В найширшому смисловому контексті, сила - це вияв свавілля та його здійснення відповідно до намірів певного суб'єкта. З огляду на це, Н. є обмеженням, аж до зведення нанівець, можливостей вільної життєдіяльності індивідів та людських спільнот» [8, с. 408]

Що стосується політичного насильства, то в філософському дискурсі тема визначення політичного насильства все ще знаходиться в активному розвитку. Не дивлячись на те, що нині все ще існує проблема в трактуванні терміну «політичне насильство», навіть при наявності багатьох вагомих теорій та досліджень з цієї теми. В даній роботі ми пропонуємо розглядати політичне насильство як форму навмисних дій, які спрямовані на фізичний та нефізичний примус суб'єкта до певної політичної діяльності, як прямим шляхом, так і прихованими методами.

Політичне насилля є одною із найгостріших форм прояву політичного конфлікту, яка ставить морального суб'єкта в позицію примусового переосмислення своєї моральності, що є гострою формою випробування моральної автономії через нав'язування суб'єкту ситуації вибору між етичними цінностями та цілями, що переслідує політичний актор.

Підходячи до питання з кантіанської точки зору, варто згадати те, що Кант засуджує насилля як політичну необхідність, оскільки насилля є неприйнятним з точки зору морального закону і не може бути застосоване політичними силами проти громадян. Категоричний імператив залишається вищою цінністю.

Тим не менш, важливо також звернутися і до сучасніших філософів, оскільки сучасне політичне поле представляється більш складним та багатогранним, ніж в часи Канта. На цьому фоні доречним буде звернутися до філософії Ганни Арендт, яка критикує насильство як спосіб здобуття та підтримування влади. Політична концепція Арендт ґрунтується в першу чергу на комунікації, в той час як насильство є лише ознакою провалу будь-якої

політики, яка доходить до нього. Як пише сама Арендт, пояснюючи феномен насильства в політичних конфліктах: «...рівність вимагає, щоб я визнавав кожную людину рівною собі, що конфлікти між різними групами, які з власних причин не бажають надавати одна одній цю базову рівність, набувають таких жахливо жорстоких форм»

[20, с. 54]

Говорячи про моральну автономію в умовах насильства, також можна сказати про те, що моральний суб'єкт, який опиняється залучений до насильства з боку політичного актору, опиняється також і в ситуації позбавлення свободи. Тим не менш, говорячи про насильство варто також проаналізувати й те, як політичний суб'єкт може бути задіяний до ініціації цього насильства.

Цікавою з цього приводу видається думка Фуко, який при аналізі інтерпретацій насильства виводить декілька тенденцій, притаманних суб'єкту чи групі суб'єктів, так чи інакше залучених до насильства. Перше – те, що Фуко називає «тоталітаризмом всередині людини» - тенденція людського сприйняття, коли дійсно насильницькі дії з боку певного актора (в нашому випадку цей актор є політичним) не сприймаються як дійсне насилля та загроза, тож ігноруються і залишаються «прийнятими» і фактично непоміченими. Друга тенденція – гіперактуалізація нерегламентованого насильства у вигляді вербальних образ та поведінки, націленої на певну групу населення [1, с. 24]

Ці тенденції не лише можна назвати цікавими в руслі дослідження моральної автономії суб'єкта, а й цілком впевнено назвати вагомими для даного дослідження, адже в сучасному політичному полі вони актуалізуються з все більшою силою. Дійсно цікавим та моторошним видається той факт, що фукіанський «тоталітаризм всередині» може бути настільки інтегрованим всередину людини, а також поширюватися як тенденція виховання та поведінки. Це можна побачити на прикладі сучасної путінської Росії.

Так само як цікавим видається те, як гіперактуалізація нерегламентованого насильства може мати вагомий культурний вплив та ставати тенденцією сучасної ліберальної політики.

Тим не менш, повертаючись до проблематики моральної автономії суб'єкта в умовах політичного насилля, можна зробити певний підсумок, ствердивши, що політичне насилля виступає як певний виклик моральній автономії суб'єкта, змушуючи його ставати між вибором поміж етичним та політичним. Аналіз політичного насилля, як одної з можливих ітерацій політичного конфлікту, дозволяє глибше зрозуміти природу моральної автономії суб'єкта та вплив конфлікту на моральну рефлексію суб'єкта.

2.2 Моральна автономія суб'єкта як основа вибору в умовах політичного конфлікту.

Політичний конфлікт не лише активно випробовує моральну автономію суб'єкта, але й визначає для самого носія моральної автономії, тобто політичного суб'єкта, її практичну значимість. А саме – значущість у виборі між підкоренням політичному простору і власною свободою. Таким чином, можна сказати, що моральна автономія не тільки надає суб'єкту волю діяти згідно власним моральним переконанням, а ще служить певним інструментом для збереження свободи в умовах тиску гетерономних зовнішніх чинників. Звертаючись до Канта, можна згадати його думки щодо концепту Волі. Кант стверджував, що у Волі лежить причинність розумної людини, оскільки саме воля визначає нашу здатність до дії, через яку ми впливаємо на оточуючий світ. [24, с. 29]

Цим Кант дає нам зрозуміти те, що моральна автономія суб'єкта, будучи тісно пов'язана з волею, забезпечує його певною здатністю до визначення себе та рефлексивністю. Тобто, волі є причиною не тільки людини, як стверджує Кант, але й принципу моральної автономії. Відштовхуючись від цього, варто звернути увагу на розуміння Кантом концепту Свободи. Як стверджується в монографії «Свобода як цивілізаційний принцип»: «... І.Кант, в іншому варіанті визначаючи сутність категоричного імперативу, акцентує на тому, що не тільки людина підпорядкована, а й сам закон є не чим іншим, аніж результатом, витвором її раціональності, отже, залежить від неї. Людина розумом та волею

накреслює собі закони, аби їх виконувати. І цією автономією морального закону стверджується свобода. Вона започатковує себе в людині: яка вона сама, такі й закони і, відповідно, її свобода» [2, с. 192]

Таким чином, можна ствердити, що принцип свободи для Канта є як основою моральної автономії суб'єкта, так і її умовою появи, на рівні з волею. Тим не менш, в даному випадку можна сказати, що принцип свободи, на відміну від волі, розрахований на те, що суб'єкт буде проживати в державному утворенні. Тобто, моральна автономія суб'єкта може бути активована тільки в тому випадку, коли суб'єкт наділений свободою та волею, лише у поєднанні цих двох факторів, згідно Канта, моральна автономія може бути активована. На цьому фундаменті можна теоретизувати те, що моральна автономія виступає як вираз свободи в умовах політичного конфлікту, а категоричний імператив відіграє в процесі протистояння тиску гетерономних сил дуже важливу роль — утвердження свободи через максимум волі, що активує універсальний закон, який стверджує моральну автономію.

Як пише сам Кант: «Саме завдяки автономії своєї свободи людина є суб'єктом морального закону, який є святим» [35, с. 115]

Продовжуючи аналізувати Канта, варто зауважити на тому, що моральна автономія є формою саме внутрішньої свободи людини, яка характеризується здатністю керуватися волею та власним розумом. Зовнішню ж свободу можна охарактеризувати як відсутність гетерономного чиннику примусу та впливу. Але зовнішня свобода, на відміну від внутрішньої, не забезпечить суб'єкта моральною автономією.

Моральна автономія, як здатність морального суб'єкта бути власним законодавцем, таким чином може бути трактована як вища формація свободи людини, оскільки забезпечує суб'єкта можливістю до керування власним розумом.

Дуже влучно охарактеризував концепт свободи морального суб'єкта Макінтайр: «... свобода, яка дозволяє людині більше дбати про те, щоб бачити і розуміти речі такими, якими вони є, судити і діяти лише відповідно до

об'єктивності та правдивості, ніж про те, щоб догодити тим, кому вона найбільше хоче догодити ...» [14, с. 112-113]

Розвиваючи думку Макінтайра, можна теоретизувати, що наявність такої свободи, яка організує і водночас посилює моральну автономію суб'єкта, надає йому етичну зрілість. Етичну зрілість можна описати як певний стан морального світогляду, коли суб'єкт здатен на раціональну дію навіть у критичній ситуації загрози з боку зовнішнього фактору, оскільки умови політичного конфлікту є умовами обмеження та примусу морального суб'єкта через прояви політичних маніпуляцій, ідеологічного тиску та примусу. Свобода морального суб'єкта від впливів зовнішнього тиску, тим не менш, не є абсолютною для нього самого, оскільки вільний моральний суб'єкт, який чинить опір політичному актору, створює умови для появи колективної моральної автономії, тим самим розділяючи відповідальність перед суспільством або групою людей, з якою розділяється ця свобода. Цим також можна ствердити те, що моральний суб'єкт, який розділяє власну моральну свободу з іншими суб'єктами, повинен усвідомлювати відповідальність за можливі наслідки розподілу цієї свободи.

Це можна інтерпретувати як ясперівське питання відповідальності та провини, але перенесене на фігуру морального суб'єкта, який протистоїть політичному тиску та приймає будь-які форми наслідків, які він може понести у разі поразки ствердження власної моральної автономії та її впливу на інших людей. Звісно, варто враховувати те, що Ясперс описував феномен відповідальності та провини з точки зору німецького народу після Другої світової війни. В нашому ж випадку, відповідальність лягає на автономного морального суб'єкта, який поширює власну свободу в протистоянні політичному тиску.

Власне, таким чином можна доповнити сутність моральної автономії й певною екзистенційністю, оскільки ствердження моральної автономії суб'єктом в умовах політичного конфлікту для самого суб'єкта має характер граничної ситуації. Як описує ясперівське бачення граничної ситуації дослідниця Ірина

Яцик: «К. Ясперс вважав граничну ситуацію такою, в якій екзистенція стикається з перешкодою, межею, після якої існує лише безвихідь» [10, с. 226] Згідно цього, що в граничній ситуації прояву моральної автономії перешкодою є політичний актор, який тисне на морального суб'єкта своєю політикою, а межею безвиході є ситуація, коли моральний суб'єкт стає жертвою гетерономних чинників та втрачає свою автономію.

Цікаву думку з приводу кантівського розуміння свободи наводить Джон Роулз: «Для Канта немає суттєвої різниці між свободою волі та свободою думки. Якщо наші математичні та теоретичні міркування є вільними, як показано у вільних судженнях, то таким же є і наше чисте практичне міркування, що проявляється у вільних розсудливих судженнях» [28, с. 523] Важливим для даного дослідження ця думка постає з наступної причини – оскільки Кант розглядає свободу як здатність морального суб'єкта діяти з позицій власного розуму, без стороннього тиску та відповідно законам, які суб'єкт встановлює для себе сам, в обох випадках – в теоретичному та практичному – дії суб'єкта визначаються тільки ним самим. Фактично, свобода волі та дії в теоретичному сенсі для Канта є аналогічній свободі та дії в практичному виконанні.

В контексті ситуації політичного конфлікту, це може говорити про те, що свобода волі стає практичним вираженням свободи думки суб'єкта. В свою чергу, це означає те, що суб'єкт, оцінюючи ризики протистояння політичному тиску, все одно буде діяти згідно своїм переконанням. Тож з позицій моральної автономії суб'єкта, воля і думка суб'єкта стають умовою реалізації практичної сторони боротьби проти тиску політичного. Таке поєднання морального та гносеологічного аспектів в ситуації політичного конфлікту дає суб'єкту змогу протистояти гетерономним чинникам.

Висновки до розділу

Даний розділ був присвячений дослідженню впливів політичного конфлікту на моральне самовизначення суб'єкта, були проаналізовані механізми

впливу на моральну рефлексію та досліджений феномен моральної автономії як основи вибору в умовах політичного конфлікту.

Політичний простір є місцем, знаходження суб'єкта в умовах якого постійно підвергає його моральну автономію до випробувань зовнішніми факторами. Особливо беручи до уваги те, що сучасний політичний простір, як мінливе поле політичної боротьби, арена протистояння політичних сил різного характеру, оперує багатьма способами укріплення власної влади та авторитету. Проаналізувавши явище популізму, було встановлено той факт, що популізм доволі важко вивести в одну стандартизовану норму, оскільки характер та сутність популізму варіюються залежно від того, хто його використовує, та того, хто його аналізує. Популізм, який часто оперує емотивними конструктами, викривленням фактів, маніпулятивними технологіями та провокативними заявами часто використовується політичними акторами для ствердження власних ідей та паралельного приниження опонентів, тим самим також створюючи гетерономність в політичному просторі та тиск на моральну автономію суб'єкта.

Користуючись моралізаторською риторикою, політична пропаганда та насадження ідеології мають за ціль знищити моральну автономію суб'єкта, змінити моральну ідентичність людини та підірвати рефлексивну здатність.

Таким чином моральна рефлексія стає інструментом політичного контролю. Також в даному розділі була розглянута проблематика свободи, як концепту, що є основним для появи та розвитку моральної автономії суб'єкта, на рівні з волею. Згідно Канта, моральна автономія суб'єкта активується лише в тому випадку, коли в моральному суб'єкті поєднуються явища волі та свободи.

Доповнивши цю думку тезами Макінтайра, було досліджено те, що свобода має властивість не тільки організувати моральну автономію, але й посилювати її, надаючи суб'єкту етичну зрілість. Свобода суб'єкта, тим не менш, не повністю захищає від впливів зовнішнього політичного середовища. Було проаналізовано зв'язок кантівського підходу до свободи волі та думки, тим самим встановивши те, що дані два явища поєднуються в єдине ціле. Це дає

можливість інтерпретувати моральну автономію суб'єкта як здатність не тільки протистояти тиску політичного простору, але й створювати та швидко реагувати на нові політичні реалії.

Важливим аспектом розділу також є проблематика політичного насильства, яке стає викликом і певним випробуванням моральної автономії суб'єкта. Звернувшись до думок Арендт та Канта, можна ствердити те, що насильство є свідченням провалу політики конкретної політичної сили, порушуючи принципи гідності та свободи людини. Тим не менш, було досліджено й те, що суб'єкт, що усвідомлює власну моральну автономію, здатен протистояти насильству, слідуючи внутрішньому моральному закону, чинячи опір зовнішнім примусам.

РОЗДІЛ 3. МОРАЛЬНА АВТОНОМІЯ СУБ'ЄКТА ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ.

3.1 Колективна моральна автономія. «Царство цілей» як центральна ідея колективної автономії і мета політичних трансформацій.

Як вже було зазначено, «царство цілей» за Кантом є певною моделлю побудови морального суспільства, систематичне об'єднання загальних законів, які встановлюються моральними суб'єктами на основі категоричного імперативу для розбудови державного утворення. Сама ідея «царства цілей», тим не менш, не є ідеєю з побудови держави, а скоріше ідеєю кроку, за яким буде слідувати становлення державного ладу. Тобто, можна казати про певний регулятивний характер «царства цілей», покликаний встановити загальні закони, на фундаменті яких суспільство рухатиметься до створення держави та підтримання її морально-правового ладу.

Фактично, можна ствердити, що Кант через ідею «царства цілей» теоретизує фундамент для створення суспільства, в якому одна установа законодавством ціль або мотив буде об'єднуватися з волінням державних суб'єктів, створюючи морально-правовий та законодавчий синтез держави та її громадян.

Кристін М. Корсгард пояснює це наступним чином: «Адже приєднатися до інших як громадяни Царства Цілей означає поширити на наше внутрішнє ставлення та особистий вибір таку ж взаємність, яка характеризує наші зовнішні дії в політичній державі» [19, с. 308]

«Царство цілей» фактично можна назвати фінальним, кульмінаційним етапом побудови системи моральної філософії Канта. Беручи до уваги той факт, що діяльність навіть однієї людини може нести глобальні наслідки для всього громадсько-політичного світу, Кант формує модель «царства цілей» таким чином, що воно не тільки стає певним регулятором суб'єкта в сфері морального життя, а й створює умови для безпечного та продуктивного розвитку суспільства. Синтезуючи в «царстві цілей» мораль, право та загальну інтенцію

людини до комфорту, Кант створює моральну теорію, яка поєднує в собі соціально-політичні, економічні та побутові елементи, які в комбінації повинні забезпечити людей умовами, що будуть відповідати натуральному почуттю безпеки та умовам існування.

Поняття «царства цілей» у Канта також нерозривно поєднане з поняттям дружби. Наслідуючи думки Арістотеля [6, с. 1] про те, що найкращою формою міжсуб'єктних стосунків є дружба, оскільки це форма спілкування людей зі схожими характерами, цілями та активностями, які взаємно поширюються та наповнюють життя сенсом, - Кант інтерпретує дружбу схожим чином. Феномен дружби для Канта в першу чергу проявляється як відносини двох людей, що сповнені повагою та любов'ю один до одного. Тобто це відносини, в яких два основні ставлення, якими ми, за Кантом, зобов'язані один одному як моральні істоти (любов та повага), реалізуються у єдиному почутті. Слідуючи цій ідеї, Кант перекладає розуміння дружби на більш широкий соціальний контекст – в ідею «царства цілей». Як пише про це Корсард, пояснюючи думки Канта: «Узагальнені до Царства Цілей, мої власні цілі повинні бути можливими об'єктами універсального законодавства, що підлягає голосуванню всіх. І саме так я реалізую свою автономію. Парадоксально, якщо хочете, але мої цілі та дії є справді моїми власними, коли вони обираються з урахуванням обмежень можливих взаємних стосунків - своєрідної дружби з усіма» [19, с. 309]

Таким чином, ми знову бачимо реалізацію ідеї категоричного імперативу в соціальному контексті та те, як саме він може працювати на створення колективної моральної автономії в суспільстві. Можна сказати, що для Канта різниця між міжсуб'єктними та моральними стосунками доволі тонка, якщо вона взагалі існує. Певно, що єдина різниця між ними – це ступінь взаємності, яка створює позитивну презумпцію у відносинах між дружніми суб'єктами. Поняття взаємності в кантівській моральній теорії, а особливо в ідеї «царства цілей», дуже чітко дає про себе знати. Побачити це можна, наприклад, в цій цитаті з «Лекцій з етики» Канта: «Припустімо, що я обираю лише дружбу, і що я дбаю лише про щастя мого друга в той час, як він дбає лише про моє.

Наша любов взаємна, є повне відновлення. Я з великодушності дбаю про його щастя, а він так само дбає про моє; я не викидаю своє щастя, а віддаю його на його зберігання, а він, у свою чергу, віддає своє в мої руки» [26, с. 202-203]

Повертаючись до проблематики політичного конфлікту, можна сказати, що «царство цілей» фактично є фундаментальною ідеєю для розуміння характеру колективної моральної автономії. Відштовхуючись від розуміння проблематики дружби Канта, можна теоретизувати, що в «царстві цілей» кожен суб'єкт є і засобом, і метою, засновуючи свої рішення і дії на повазі до автономії іншого, що стверджена категоричним імперативом.

Звісно, такий громадянський порядок є ідеалізованим, проте думка Канта, що взаємодія між суб'єктами може базуватися на принципі рівності та взаємоповаги доволі чітко продиляється, до прикладу, в сучасних ліберальних політичних теоріях. [30, с. 8] Тим не менш, створення суспільства, в якому моральний закон буде водночас і особистим, і колективним, навряд чи зможе відбутися.

Політичний конфлікт порушує баланс між моральним та раціональним, індивідуальним та колективним, і справедливим і законним. У суспільних відносинах відсутність цього балансу може стати поштовхом для боротьби за його відновлення – саме це і є метою формування «царства цілей», якщо мова йде про умови політичного конфлікту.

Також, говорячи про «царство цілей», варто згадати й про колективну відповідальність, яка стає одним із основних чинників формування «царства». Загалом можна сказати, що Кант вважає, що люди повинні завжди вважати себе відповідальними, наскільки це можливо, і завжди вважати відповідальними інших людей. Такий підхід Кант вважає доречним саме через повагу, яку моральний закон наказує нам виявляти до інших суб'єктів, як пише Корсгард. [19, с. 324]

«Ми можемо не погоджуватися з Кантом щодо деяких деталей того, як найкраще виражати повагу до людства, але його теорія відображає основну ідею про те, що приписування відповідальності має практичне підґрунтя... Коли ми

вступаємо у відносини взаємності і вважаємо один одного відповідальними, ми разом вступаємо в позицію практичного розуму і творимо Царство Цілей на землі»

Такий підхід видається логічним ототожненням ідей Канта щодо формування моральної автономії. Більш того, відштовхуючись від цього можна інтерпретувати моральну теорію Канта, як певну пропедевтику до політичної філософії, адже можна простежити чіткий шлях від утворення моральної автономії, як першого та основного кроку суб'єкта до початку морального життя, та формування «царства цілей», як останнього кроку утвердження морального існування людини.

3.2 Потенціал моральної автономії у вирішенні політичних конфліктів. Почати розмову про те, який потенціал має моральна автономія у вирішенні політичних конфліктів можна з цитати дослідниці Емі Гутманн: «Частково моральна важливість є інструментальною: має значення те, якою мірою особи, що приймають рішення, досягають рішення, яке поважає основні свободи і можливості людей. Частково моральна важливість притаманна самому процесу обговорення: те, наскільки особи, які приймають рішення, поважають один одного і зважають на думку людей, які найбільше постраждають від їхнього рішення, має велике значення» [15, с. 15]

Інструментальність моральної автономії є важливим аспектом у вирішенні політичних конфліктів. Моральна автономія суб'єкта, будучи феноменом, який дозволяє чинити опір зовнішнім факторам та мислити вільно дозволяє суб'єкту обирати спосіб, в який він хоче вирішувати політичний конфлікт в міру власних можливостей. Ця інструментальність моральної автономії дозволяє суб'єкту знаходити та формулювати нові підходи до розв'язання політичних конфліктів, або ж вдало імплементувати старі, вже знайомі підходи. Таким чином моральна автономія має змогу стати інструментом як індивідуального, так і колективного впливу на владу, змінювати характер настроїв політичних сил, тощо. Цікаву думку щодо актуальності

моральної автономії в сучасності формулює Олівер Сенсен: «Особиста автономія, як здатність людини керувати власним життям - стала головною цінністю сучасного лібералізму і призводить до думки, що людям бажано колективно влаштовувати свої спільні справи так, як вони вважають за потрібне» [30, с. 8] Дійсно, той факт, що сучасне лібералізоване розуміння індивідуалізованої власності думки та дії тільки стверджує факт розвитку моральної автономії – суб'єкт не хоче бути керованим, тож готовий відстоювати свою свободу навіть перед лицем всеосяжного політичного поля.

Говорячи про більш практичну сторону питання імплементації стратегій боротьби з політичним простором, можна подивитися на декілька прикладів в сучасному політичному полі. Серед перших засобів можливої боротьби з тиском політичного поля – соціальні мережі. Соціальні мережі, хоч вони і з'явилися умовно нещодавно, нині можна вважати дуже вагомими та значущими транснаціональними політичними акторами. Вони можуть бути як самостійними акторами, так і мережею, яка надає можливість транслювати політичні наративи будь-кому, поширювати думки серед широких мас населення та ділитися закликами до будь-чого. Як пише дослідник Юрій Данько: «Соціальні мережі, на відміну від невіртуальних медіа, відзначає відносна свобода слова, свобода у висловленні своєї точки зору практично з будь-якого питання. При цьому ні влада, ані суспільство не виробило дієвих механізмів контролю за таким утручанням» [7, с. 205]

Тим не менш, соціальні мережі є вагомим фактором поширення впливу й для політичних акторів, на що варто зважати. З допомогою соціальних мереж політичні актори мають більш широкий набір методів та форм політичного впливу, у порівнянні з іншими ЗМІ та методами фізичного політичного впливу. Але, коли мова йде про більш локалізований або регіональний політичний конфлікт, соціальні мережі можуть бути основним фактором донесення уваги та подій до більш широкого, міжнародного загалу, що також може вважатися проявом моральної автономії. Звісно, можна амбівалентно відноситися до соціальних мереж та інтернет-ЗМІ як одного з засобів вирішення політичних

конфліктів, адже, як стверджує О. Чорненький: «...через надання доступу до великих обсягів інформації від незалежних джерел, але у той самий час зазначалися ризики широкого поширення

дезінформації у віртуальній мережі» [4, с. 43]

Тим не менш, варто віддати належне соціальним мережам та інтернет-засобам поширення інформації в контексті вирішення політичних конфліктів. Наводячи приклади, в першу чергу варто згадати масштабні протести та демонстрації в Ірані 2022-2023 роках, які відбувалися на фоні вбивства тегеранською «поліцією моралі» 22-х річної дівчини Магси Аміні за неносіння хіджабу.

Як пише Олена Борділовська, дослідниця з Центру зовнішньополітичних досліджень НІСД: «У сучасних умовах влада ІРІ вже не може вповні приховати від свого населення події у світі, і так само не в змозі відсторонитися від загрозової внутрішньої ситуації. Сучасні засоби масової інформації, навіть зважаючи на обмеження з боку влади, дають можливість громадянам країни робити висновки щодо реальних подій у державі та за її межами» [5, с. 1]

Аналізуючи протести в іранських містах, можна виділити декілька важливих для дослідження аспектів. Перш за все, варто звернути увагу на саму сутність протестів та те, що вони є проявом колективної моральної автономії. Політичний актор у вигляді Іранської держави, що пригнічує свободу громадян, зіткнувся з моральною автономією, яка відстоює власну свободу вимоги до кращого життя через пряме фізичне протистояння тиску з боку влади.

Соціальні мережі та ЗМІ кардинально змінили хід протестів в 2022 році, забезпечивши протестувальників, тобто суб'єктів моральної автономії, що об'єдналися і створили колективну автономію, поширенням інформації на міжнародний загал та підтримкою з усіх куточків планети. Це дозволило протестам продовжитися і в кінцевому результаті частково досягнути мети – визнання владою Ірану масштабу репресій, що вона посіяла, та надання амністії ув'язненим протестувальникам.

Це можна вважати перемогою моральної автономії над політичним актором у вигляді авторитарної держави, яка не боїться використовувати жорстокі методи придушення репресій по відношенню до власних громадян. 40 протестувальників було вбито, як стверджує опозиційне видання HRANA. [12, Електронний ресурс]

Трагічна, але вагома перемога моральної автономії в авторитарному політичному середовищі, яке намагається утримати свою владу будь-якою ціною. Цікавим аспектом іранських протестів також стало найпопулярніше гасло протестувальників – «Жінка, життя, свобода», через поширення за допомогою соціальних мереж якого протести здобули увагу всього світу. [11, Електронне джерело]

Цікавим даний факт є тому, що громадяни Ірану, населення якого часто звинувачують в непрогресивності та правій традиційності, показало свою любов та амбіцію до свободи та відстоювання прав, що є головними ознаками ліберальних політичних та моральних цінностей. Як вже було досліджено, саме свобода та ствердження незалежності від тиску зовнішніх політичних факторів є ознакою розвинутою моральної автономії в політичного суб'єкта.

На цьому фундаменті можна підвести підсумок і ствердити, що моральна автономія має великий потенціал до протистояння та вирішення політичних

конфліктів. Навіть в умовах політичного конфлікту, коли ствердженню колективної моральної автономії громадян намагається заважати тиск авторитарної держави, цінність волі та свободи моральних суб'єктів перевищує ризики, що є доказом сили та можливості впливу моральної автономії на вирішення політичних конфліктів.

Також цікавим прикладом для ілюстрації здатності моральної автономії до вирішення політичних конфліктів є події Арабської весни. Арабська весна – це дуже комплексний політичний феномен, що включає до себе безліч аспектів, характерних як політичному загалом, так і особливостям політичного поля арабських країн. Арабська весна – це серія масових протестів та військово-політичних конфліктів серед країн Близького Сходу та Північній Африці, які почалися в 2010 році.

Дуже цікавим з позицій аналізу колективної моральної автономії дані події є з декількох причин – сила та інтенсивність соціальних трансформацій, що стали результатом подій протестів в деяких країнах, інтенція до здобуття свободи, що не вщухає перед обличчям агресивних авторитарних держав, а також незупинність моральних суб'єктів-протестувальників, не дивлячись на небезпеку бути вбитим або скаліченим в процесі протистояння політичному актору.

Аналізуючи колективну моральну автономію в контексті подій Арабської весни, можна звернути особливу увагу на декілька важливих в руслі дослідження факторів. До прикладу – точка початку протестів – самоспалення туніського торговця Мухаммеда Буазізі, що стало поштовхом для подальших протестів. Питання морального характеру дій на кшталт самоспалення викликає багато різних думок. В контексті даної ситуації, певно, можна охрестити подібні дії як радикальне ствердження автономії, спрямоване на демонстраційний заклик до переосмислення цінностей інших моральних суб'єктів. Тим не менш, звертаючись до кантівської етики, даний вчинок навряд чи можна вважати таким, що стверджує моральну автономію, адже Кант негативно відноситься до насильства в будь-якому його прояві. Тим не менш, розглядаючи даний вчинок

з перспективи колективної моральної автономії та прагнення до свободи, екстрапольоване на соціальнополітичний простір, цей вчинок отримує набагато більше сенсів. Тим не менш, варто звернути увагу на те, що своїм вчинком Баузізі викликав ланцюгову реакцію з ідентичних дій, самоспалень, що ніби хвилею розійшлися й по іншим країнам Близького Сходу – налічується до 20 випадків ідентичних самоспалень.

Як пише Індер Сінг Марва, роздумуючи про форми насильства: «Тоді ми зможемо зрозуміти ці форми насильства як прикрі, але необхідні механізми, що підштовхують нас до наших об'єктивно заданих моральних цілей» [13, с. 260]

Об'єднавши мільйони людей своїм вчинком, Мухаммед Баузізі певним чином ствердив ідею створення «царства цілей». Учасники протестів виступали проти авторитарних режимів в грубій, але консолідованій формі реалізації власної волі – демонстраціях та збройних протестах. Колективний характер дій жителів багатьох арабських країн призвів до організації такої форми колективної моральної автономії, яка за допомогою швидкого поширення інформації та спільну ідею до свободи, що зародилася в моральних суб'єктах, став показним феноменом колективної моральної автономії.

Висновки розділу.

В даному розділі було проаналізовано проблематику моральної автономії як чинника подолання політичного конфлікту. Особлива увага була приділена сутності колективної автономії та кантівського поняття «царства цілей» - певної моделі побудови морального суспільства, закони в якому встановлюються на основі категоричного імперативу для розбудови державного ладу.

Через ідею «царства цілей» Кант стверджує певну основу для створення консолідованого суспільства, об'єднаного однією ціллю або мотивом на законодавчій основі, створюючи тим самим морально-правовий та законодавчий синтез. «Царство цілей» можна назвати фінальною точкою розвитку кантівської моральної теорії. Синтезуючи мораль і право, Кант створює концепт, що з моральної теорії перетворюється на соціальнополітичну

концепцію держави. «Царство цілей» є фундаментальною теорією для розуміння сутності колективної моральної автономії в філософії Канта. Також був досліджений та проаналізований потенціал моральної автономії у вирішенні політичних конфліктів. За допомогою інструментальності моральної автономії, що дозволяє моральному суб'єкту знаходити та створювати підходи до розв'язання політичних конфліктів, можна ствердити, що моральна автономія є сильним чинником для протистояння тиску вороже налаштованого політичного актору.

Аналізуючи питання практичного боку імплементації способів боротьби з політичним конфліктом, був досліджений феномен соціальних мереж, як вагомого засобу протистояння тиску з боку політичного актору.

На прикладі ситуації протестів в Іраку 2022 року, що відбулися з причини вбивства молодшої дівчини за неносіння хіджабу «поліцією моралі», було розібрано те, яким саме чином здійснюється боротьба з агресивним авторитарним політичним актором через соціальні мережі, і, як наслідок, утвердження моральної автономії. Можна ствердити, що за допомогою соціальних мереж протестувальники та громадяни Іраку, які не задоволені довгою авторитарною політикою держави, змогли посилити та розширити власну моральну автономію, зробивши її колективною, щоб протистояти тиску з боку політичного, що підтверджує здатність моральної автономії до подолання політичного конфлікту.

ВИСНОВКИ

Дослідження моральної автономії суб'єкта в умовах політичного конфлікту через призму філософії Іммануїла Канта посприяло відкриттю багатьох аспектів теми, на які варто звернути особливу увагу.

Політичний конфлікт, як середовище протистояння різних політичних акторів, що пропагують власну політику і наративи, був розглянутий як середовище, яке має властивість впливати на моральну автономію суб'єкта, подавляти її за допомогою різноманітних маніпуляційних технік, риторики, популізму, тощо. Тим не менш, варто звернути увагу й на аспект того, що політичний конфлікт створює умови та можливості для прояву моральної автономії в практичному розумінні – як на індивідуальних зачатках, так і в колективній формації моральної автономії.

Перший розділ, присвячений теоретичному аспекту концепції моральної автономії суб'єкта в філософії Канта, виявив декілька фундаментальних для теми аспекти дослідження. Концепція категоричного імперативу Канта, що формує основи його етичного вчення, так само формує й явище моральної автономії, як здатності морального суб'єкта діяти згідно універсальним моральним законам, що формує він сам, за допомогою власного розуму.

Також варто звернути увагу на поняття гетерономії – протилежного автономії явища, яке можна охарактеризувати як будь-який зовнішній тиск на морального суб'єкта, направлений на знищення здатності суб'єкта до морального самовизначення та керування власним розумом.

Таким чином, вороже налаштований простір політичного конфлікту виступає як гетерономний чинник по відношенню до суб'єкта моральної автономії.

Категорія	Сутність	Аргументація та приклади	Практичне значення
Моральна автономія суб'єкта	Здатність суб'єкта діяти згідно власному розуму та внутрішньому моральному закону.	Категоричний імператив. Суб'єкт повинен діяти так, щоб максима його дій стала універсальним законом.	Протистояння стороннім політичним факторам. Формування етичної зрілості.
Гетерономія	Протилежність моральної автономії. Залежність від сторонніх впливів та зовнішніх факторів.	Політичний конфлікт – гетерономний чинник, що обмежує моральну рефлексію суб'єкта.	Протистояння формуванню моральної автономії суб'єкта.

Другий розділ роботи був акцентований на проблематиці впливу політичного конфлікту на моральну автономію суб'єкта. Розглядаючи механізми впливу на моральну автономію, було встановлено, що політичний конфлікт здатне впливати на моральну автономію за допомогою таких зовнішніх чинників, як політичний популізм, пропаганда, насадження ідеології, політичне насильство, націлена диверсія здатності до моральної рефлексії. Водночас, варто відмітити, моральна автономія стає тим фактором, що надає моральному суб'єкту сили до опору політичному тиску, змогу діяти вільно, не залежачи від гетерономних чинників, керуючись власними морально-етичними переконаннями та настановами.

Було детально досліджено явища популізму та політичного насилля, що дало змогу більш якісно зрозуміти їх вплив на моральну автономію суб'єкта.

Категорія	Сутність	Аргументація та приклади	Практичне значення
Політичний конфлікт, як середовище впливу на моральну автономію суб'єкта	Політичний конфлікт постійно створює виклики моральній автономії суб'єкта, піддаючи її тиску.	Політичні маніпуляції та популізм, спрямовані на підлив моральній автономії та здатності до раціональної рефлексії.	Знищення моральної автономії суб'єкта, панування політичного наративу моральному житті.
Політичне насильство та його умови	Випробування моральної автономії політичними акторами з метою її знищення.	Скоєння політичного насильства різних форм по відношенню до морального суб'єкта, моральний суб'єкт чинить опір гетерономним чинникам.	Знищення моральної автономії суб'єкта через скоєння насильства у його відношенні.

Третій розділ, присвячений ролі колективної моральної автономії в умовах політичного конфлікту, був сфокусований на дослідженні кантівського поняття «царства цілей», як моделі побудови морального суспільства, систематичного об'єднання загальних законів, що встановлюються моральними суб'єктами на основі категоричного імперативу. Можна сказати, що ідея «царства цілей» є певним ідейним завершенням кантівської моральної теорії.

Переносячи ідею «царства цілей» на проблематику політичного конфлікту, можна ствердити, що «царство цілей» є фундаментальним елементом для розуміння специфіки характеру колективної моральної автономії, коли кожен моральний суб'єкт є і метою, і засобом, засновуючи свої рішення на повазі до автономії кожного. Також в даному розділі була проаналізована проблематика потенціалу моральної автономії як чинника подолання політичного конфлікту. Проаналізувавши питання імплементації стратегій боротьби з політичним простором на прикладі соціальних мереж та інтернет-платформ, було досліджено характер потенціалу впливу моральної автономії на вирішення політичного конфлікту.

На прикладі протестних дій в Іраку було проаналізовано процес посилення та вирішення політичного конфлікту через прояв колективної моральної автономії.

Категорія	Сутність	Аргументація та приклади	Практичне значення
Колективна моральна автономія	Колективна формація автономії окремих суб'єктів для досягнення спільної мети.	Протестні рухи в Іраку, Арабська Весна – приклади формування та прояву колективної моральної автономії.	Консолідація автономних моральних суб'єктів для досягнення цілей. Опір політичному конфлікту.
«Царство цілей»	Кантівська концепція суспільної формації держави, де кожен суб'єкт є і метою, і засобом.	Модель морального суспільства, заснована на кантівському категоричному імперативі.	Створення державного утворення на основі категоричного імперативу, в якому кожен суб'єкт буде зберігати повагу та гідність.

Підводячи підсумки, дослідження доводить, що моральна автономія є вагомим теоретичним принципом та практичним фактором для самоорганізації морального суб'єкта в умовах політичного конфлікту, є засобом збереження людської гідності та свободи, та інструментом боротьби та протистояння політичним конфліктам. Сучасний глобалізований світ, де політичні конфлікти набувають все більш гострого характеру, концепція моральної автономії Канта є важливим аспектом розуміння і вирішення моральноетичних питань в умовах політичних конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко Д. М. ПОНЯТТЯ «НАСИЛЬСТВО» В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ: КРИТИЧНА ТРАДИЦІЯ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 2018 р.
2. Денисенко В. М. Остапеч І. Ю. Привалов Ю. О. СВОБОДА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРИНЦИП. Київ, 2016. 231 с.
3. Дурдинець М., Драп'ятий Б. Філософський вимір легітимності влади в період екзистенційної війни: досвід України ХХ–ХХІ століть. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 120–129.
4. Олександр Олександрович Чорненький, ОНЛАЙН СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНУ УЧАСТЬ ГРОМАДЯН. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*, 2023, випуск 44. 41-48 с.
5. Олена Борділовська. ПРОТЕСТНИЙ РУХ В ІРАНІ 2022: ПРИЧИНИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ. ЦЕНТР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ – 2022, 4 с.
6. Сергій Москаленко. ДРУЖБА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АРІСТОТЕЛЯ: вебсайт. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/3223>
7. Юрій Данько СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. *EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE* • Volume 2 Issue 2, 2015 – 204-209 с. є
8. ФІЛОСОФСЬКИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК. НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ. Абрис. 2002 – 751 с.
9. Щербак, С. (2020). Популізм з погляду політичної філософії. *Філософська думка*, 3, 61—78. <https://doi.org/10.15407/fd2020.03.061>.
10. Яцик І. С. ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КАТЕГОРІЇ «СИТУАЦІЯ» (Н.АББАНЬЯНО, К.ЯСПЕРС). *КУЛЬТУРОЛОГІЧНА*

ДУМКА. Концептуально-методологічні пошуки сучасної культурології. Житомир, Україна. УДК 1 (091)+130.2+316.733.

11. 'Women, life, liberty': Iranian civil rights protests spread worldwide: вебсайт. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/oct/01/women-lifeliberty-iranian-civil-rights-protests-spread-worldwide>

12. 19 Killed in One of Iran's Deadliest Clashes Since Nationwide Protests Began: веб-сайт. URL: <https://www.voanews.com/a/separatists-in-iran-killup-to-19-including-guard-commander/6770922.html>

13. Inder Singh Marwah. A Matter of Character: Moral Psychology and Political Exclusion in Kant and Mill. 338 с.

14. Alasdair MacIntyre. ETHICS IN THE CONFLICTS OF MODERNITY: An Essay on Desire, Practical Reasoning, and Narrative. Cambridge University Press, 2016. – 338 с.

15. Amy Gutmann. How Not to Resolve Moral Conflicts in Politics, OHIO STATE JOURNAL ON DISPUTE RESOLUTION, VOLUME 15 1999 NUMBER 1 – 18 с.

16. ANDREWS REATH. AGENCY AND AUTONOMY IN KANT'S MORAL THEORY. CLARENDON PRESS. OXFORD. Oxford University Press Inc., New York. 2006. 290 с.

17. Alexios Arvanitis. Autonomy and morality: A Self-Determination Theory discussion of ethics. University of Crete. NEW IDEAS IN PSYCHOLOGY, [Vol. 47, pp. 57- 61, December 2017]. 24 с.

18. Beck L. Studies in the philosophy of Kant / L. Beck. – Indianapolis, 1965. 248 с.

19. Christine M. Korsgaard. Creating the Kingdom of Ends: Reciprocity and Responsibility in Personal Relations. *Philosophical Perspectives*, Vol. 6, Ethics (1992), сс. 305-332

20. Hannah Arendt. The Origins of Totalitarianism. Meridian Books. THE WORLD PUBLISHING COMPANY, Cleveland and New York. First Meridian printing September 1958. 552 с.

21. HANS Kelsen. ESSAYS IN LEGAL AND MORAL PHILOSOPHY. Selected and Introduced by OT A WEINBERGER Translated by PETER HEATH D. REIDEL PUBLISHING COMPANY DORDRECHT-HOLLAND I BOSTON-U.S.A. 1973 by D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, Holland. 333 c.
22. Heiner Bielefeldt. Autonomy and Republicanism: Immanuel Kant's Philosophy of Freedom. *Political Theory*, Vol. 25, No. 4 (Aug., 1997), cc. 524-558
23. Honneth Axel, 1949- [Kampf urn Anerkennung. English) The struggle for recognition: the moral grammar of social conflicts/ Axel Honneth; translated by Joel Anderson. 1995 Polity Press. 237 c.
24. Immanuel Kant. Groundwork of the Metaphysics of Morals TRANSLATED AND EDITED BY MARY GREGOR WITH AN INTRODUCTION BY CHRISTINE M. KORSGAARD Harvard University – XXV. 120 c.
25. Immanuel Kant Perpetual Peace: A Philosophical Sketch 1795. URL: http://fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Kant/Immanuel%20Kant,%20Perpetual%20Peace_.pdf
26. Immanuel Kant. LECTURES ON ETHICS. TRANSLATED FROM THE GERMAN BY LOUIS INFELD. METHUEN & CO. LTD. 36 ESSEX STREET, W.C. LONDON.
27. Jan-Werner Müller. What Is Populism? 2016 University of Pennsylvania Press. Philadelphia, Pennsylvania 19104-4112. 133 c.
28. JOHN RAWLS. Collected Papers. Edited by Samuel Freeman. HARVARD UNIVERSITY PRESS Cambridge, Massachusetts London, England 1999. 457 c.
29. Jurgen Habermas «The Inclusion of the Other». Edited by Ciaran Cronin and Pablo De Greiff. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Massachusetts Institute of Technology, 1998. 340 c.
30. Oliver Sensen. Kant on moral autonomy. Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2013. 312 c.
31. Alasdair MacIntyre. After virtue: a study in moral theory / - 3rd ed. 305 c.

32. RALF DAHRENDORF. Class and Class Conflict in Industrial Society. STANFORD UNIVERSITY PRESS STANFORD, CALIFORNIA 1959 by the Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University. 358 c.
33. Sabrina P. Ramet. Kant on ethics and politics. Norwegian University of Science and Technology. Trondheim, Norway. Department of Sociology and Political Science. 198 c.
34. Charles Taylor. Sources of the self: the making of the modern identity I Charles Taylor. 1989. 616 c.
35. Immanuel Kant. The Critique of Practical Reason. Translated by Philip McPherson, Rudisill. 2012. 205 c.
36. Victor Chidi Wolemonwu. Richard Dean: The Value of Humanity in Kant's Moral Theory. Clarendon Press, Oxford, 2006, cc. x+267.